

Çevre-Sağlık İlişkisi: Sosyal Ekolojik Perspektiften Halk Sağlığına Bakabilmek

Fatma Levent

“(…) Yaz başında bu fabrikadan Çiçektepe’nin üstüne ilkin insanların kar sa-
nıp şaşırdıkları beyaz beyaz bir şeyler yağmaya başladı. Kondulara dayanılmaz bir
koku yayıldı. Üç gün içinde bu fabrika karı Çiçektepe’nin ilk çiçeklerini kuruttu.
Ağaçların dallarını sarkıttı. Tavuklar boyunlarını büküp büküp kıvrıldı. İnsanlar
başlarını dik tutamaz oldu. Çocuklar hap yemiş gibi mosmor kesilip oyun oynar-
ken uykuya daldı. Uyuyan çocuklardan biri hiç uyanmadı.”

-Latife Tekin, Berci Kristin Çöp Masalları, 1985, s. 19.

Doğa bilimleriyle sosyal bilimlerin son yıllar-
daki iş birliği pek çok alanın aynı konular
üzerinde çeşitli perspektiflerden görüntüler ortaya
koymasını sağladı. Diğer yandan çevre-sağlık iliş-
kisinin sosyal bilimler alanında da görünür olma-
sı oldukça geç gerçekleşti. Ekolojinin ilk yıllarında
insanları çalışmalarının dışında tutmasına benzer
şekilde sosyal bilimler çalışmalarında da çevre sı-
nırlı olarak yer buluyordu. Bu nedenle ekolojik ko-
nulara sosyal bilimler ve doğa bilimleri arasında
temas noktalarının yakalanmasının zaman aldığı
görülüyor. Oysa ekoloji, canlı yaşamının çevreyle
ilişkinine bakarken yeni perspektifler keşfetmenin
bir yolu olarak doğası gereği sosyal olanla da bir
araya gelmek zorundadır. Sonuçta bu birliktelik gi-
derek daha göz önünde bulunduruluyor ve ekoloji

söz konusu olduğunda toplumsal öğelerin etkisinin
de gözden kaçırılmaması gerektiği ortaya konulu-
yor. Ekoloji, temelde canlı ve çevre ilişkisini ele
alırken, insanların sosyal çevreleri, fiziksel çevreleri
ve birbiriyle etkileşimlerini de odağa alır ve bu ne-
denle sosyal bilimlerin de ilgilendiği bir alan olarak
karşımıza çıkar. Peki, insanlar çevreleriyle nasıl et-
kileşime girer ve insanın çevresi nelerden oluşur?
İnsanın toplumsal çevresi; eğitim, sınıf, gelir düze-
yi gibi sosyal meseleleri içerir, içerisinde yaşanan
doğal çevre, hava, su, toprak, bunların kalitesi ve
yaşamsal katkıları da sosyal meselelerle etkileşim
içine girer. Göreceğimiz gibi bu etkileşim, birçok
konuyu ve özellikle de halk sağlığını dışarıda bı-
rakamayacak kadar sarmal bir şekilde gerçekleşir.

Kesişim noktalarının yakalanabilmesi için öncelikle ekolojinin ne ifade ettiğine bakmamız gerekiyor. Ekoloji, bir organizma ve organizmanın çevreleri arasındaki ilişkiye eğilir. Ekosistem ise çevresiyle birlikte bir birim işlevi gören ekolojik topluluğa gönderme yapar. Ekoloji, toplumlar ve ekosistemler arasında ilişkilerin karmaşık yapısına dikkat çeker. Halk sağlığına ekolojik yaklaşım ise ekosistem ve insan sağlığını etkileyen faktörleri ortaya çıkarmaya, şartların birlikte yaratılması gerekliliğine vurgu yapar. Bu birliktelik için sosyal ve ekolojik konular arasındaki bağlantıları çözmeyi hedefler. Bir kavram olarak “ekoloji”nin ilk kullanımı doğa bilimciler tarafından yapılmıştır. Alman zoolog Ernst Haeckel 1866 yılında kavramı kullandığında organizmalar ve organizmaların birbiriyle ve çevreleriyle etkileşimlerini inceleyen bir bilim olarak kavramsallaştırmıştı (Michael, Colin ve John, 2006, s. xi). Haeckel’in tanımını incelemeyi kapalı bir deney ortamından doğal çevreye çıkardığı için önemliydi. Bu tanım bitkileri, hayvanları ve onların yaşam çevrelerini işaret ediyordu ama daha geniş bir ekolojik bakış açısı oluşturmanın da yolunu açıyordu. 19.yy’da ekolojiyle ilgili yeni fikirler ortaya atılmaya başlamıştı. Bu dönemde ekoloji, özellikle iki farklı şekilde anlaşılmaya başlandı; biri yukarıda da belirtildiği gibi Haeckel’in yaptığı biyoloji temelli bir yaklaşımken ikinci yaklaşım enerji ekonomisine ve kıt, yenilenemeyen kaynaklar sorununa odaklanıyordu ve bu iki anlayış 1970’lere gelindiğinde birleştirilecekti (Bramwell, 1989, s. 4).

1920’lerde Chicago’da kentleşme ve sanayileşmenin yarattığı yenilikleri anlamak için Robert E. Park ve Ernest W. Burgess tarafından ortaya konulan ekoloji yaklaşımı da benzer bir şekilde kıt kentsel kaynakların, toprak mücadelelerinin, ekolojik bas-

kıların gruplar arasında yarattığı rekabete odaklanıyordu (Brown, 2002, s. 1). Böylece insan ekolojisi yaklaşımıyla sosyal bir ekoloji görünür olmaya başlamış, insanın doğal, kültürel ve sosyal çevrelerini de içine alacak çok boyutlu bir alanda görülmesine imkân sağlanmıştı. İnsanların çevresindeki değişikliklerin, çalışma koşullarını, yaşam kalitelerini ve en önemlisi sağlıklarını etkilediği görülmüştü.

Ekolojik yaklaşımların sosyal bilimler çalışmalarında yer bularak bir köprü görevi görmesi 1970’li yıllara doğru gerçekleşmiştir. Çevre hareketlerinin yaygınlaşması ve çevrenin, ekoloji, ekonomi ve tüm bunlarla birlikte insan sağlığı ve geleceğinin birbirinden ayrı düşünülemediği fikri akademiye yer bulmaya başlamıştır. Sağlık ve ekoloji ikilisine sosyal bir perspektiften bakmak ilk bakışta doğa bilimlerinin konusu gibi görünen ve fiziksel çözümler üretmeye çalışan bakış açılarını perdenin ardına bakmaya ve karmaşık sorunların temeline inerek öneriler sunmaya itmiştir. Ekonomi, toplumsal cinsiyet, etnik köken gibi farklılıkların bu sorunların sebebi olabileceği ortaya konulmuştur. Bugün geldiğimiz noktada artık çevre söz konusu olduğunda sağlıkla ve sosyolojiyle kesişim noktasını kaçırmak mümkün değildir. Özellikle son zamanlarda sıklıkla çeşitli alanların radarına giren iklim değişikliği konusu bunun bir örneğidir. Hızlı iklim değişikliği, sera gazı salınımı, toprak verimliliğinin düşmesi, toprak ve su üzerinde yaşanan kirliliğin sebep olduğu hastalıklarda görülen artış ve tüm bunlarla birlikte yoksullaşmanın da artışı ilk bakışta yalnızca çevre problemi olarak görülebilecek bir konunun tek bir açıdan kavranamayacağını gösterir. Diğer yandan ormansızlaştırma, madencilik çalışmaları gibi çevresel müdahaleler de benzer şekilde çok yönlü ele alınmaya muhtaç konulardır.

İnsanların bir sorun karşısında verdikleri tepki, bir değişime uyum ve kabul süreçleri, içinde yaşadıkları toplum ve çevreleriyle kurdukları bağ üzerinden belirlenir. Sosyal ekolojik yaklaşım bu bağları ortaya koyabilmenin bir yolu olarak karşımıza çıkar. Buna göre birey, topluluk ve çevrenin özelliklerinin neler olduğu ve bunlar arasındaki farklılıklar ortaya konulur. Halk sağlığı uzmanları ise bu etkileşim aralıklarını ve örtüşme noktalarını inceleyerek refahı teşvik eden stratejiler geliştirmeye çalışır. Geniş bir kapsamı olsa da bir halk sağlığı problemi için üretilen çözümlerin kabul görebilmesi ve toplum alışkanlığı hâline gelebilmesinin yolu bu geniş perspektif içerisinde faktörlerin birbirini nasıl etkilediğinin hesaba katılmasıyla mümkündür. Sosyal ekolojiyi toplumsal ve çevresel sorunun yarattığı sağlık problemlerini de içine alan daha geniş bir perspektiften incelemek daha önce vurguladığımız gibi sorunun yalnızca çevreden kaynaklanmadığını hatta sıklıkla doğayı kontrol etmeye çalışmak gibi bireyi aşan yapısal nedenlere bağlı olduğunu ve çevre incelemelerinin çoğunlukla bunu göz ardı ederek hatalı bir biçimde bireye odaklandıklarını belirtir. Burada gözden kaçırılan; sağlıklı bir toplum için ekosistemin bir bütün olarak çalıştığıdır. İnsanın hiyerarşik bir yapı üretmesi demek, doğal dengenin bozulması demektir. Halk sağlığına bütünlüklü bir ekolojik perspektiften bakmak sorundan kimin etkilendiği, nasıl etkilendiği kadar bu sorunu yaratan çevresel, toplumsal koşulların da belirlenmesi gerektiğini ısrarla vurgular. Çoğu halk sağlığı problemi tek analiz düzeyinden tamamıyla anlaşılacak kadar karmaşıktır ve bunun için çevresel ve toplumsal faktörlerin karşılıklı ilişkilerini anlamaya odaklanılmalıdır (Stokols, 1996, s. 203).

Bugün sıklıkla tartışılan çevresel krizler; iklim değişikliği, çevresel bozulma, nükleer faaliyetler ve bunların toplum sağlığı üzerindeki etkilerine bakıldığında karşımıza bozulan bir alma verme dengesi-

nin çıktığını görürüz, güç ilişkilerinin temel olarak sorumluluğu sürekli bir diğerine yüklemeye çalıştığı çevre üzerinde bir egemenlik sağlama girişimine şahit oluruz. Benzer şekilde sosyal ekoloji tartışmalarının bir kısmı özellikle endüstriyel yayılmanın ve şirketlerin çıkar ilişkilerinin çevresel krizde büyük rol oynadığını söyler. Bookchin'in (2009, s. 291) belirttiği gibi bütün tahakküm ilişkisi elbette doğanın tahakkümü de birinin öteki üzerinde egemenlik kurma arzusunun ürünüdür ve ekolojik krizlerin temelinde yatan da tam olarak bu toplumsal meseledir. Ekolojik yaklaşımların temelinde, Simonnet (1990, s. 98) tarım ve hayvancılığın yaygın olduğu toplumlarda dahi -bu dönemlerde de özellikle lağım sızıntıları başta olmak üzere halk sağlığı ve orman işletilmesi için düzenlemelerle karşılaşılır- bir düzen arzusuyla yapılan müdahaleler ve bunların karşısında çevre savunusunun yer aldığından bahseder.

Çevre hareketi içerisinde sağlık ve ekoloji bağını kurarak güç ilişkilerinin toplumun sağlığı üzerindeki etkilerine dikkat çeken ilk kişilerden biri Rachel Carson'dır. Carson, 1962 yılında Sessiz Bahar'ı yazdığında çevresel bozulmanın, doğal yaşam alanlarının tahribatının, toprak ilaçlarının ve nükleer kalıntıların insanları nasıl ölümcül hastalıkların eşiğine götürdüğünü ortaya koyuyordu. Yayımlandığı yıllarda henüz çevre hareketiyle sağlık arasındaki bağ bugünkü kadar görülebilir düzeyde değildi. Öyle ki Sessiz Bahar'dan 24 yıl sonra Çernobil patlaması yaşandı, 2000'li yıllara gelinceye dek DDT¹ kullanımının zararları kabul edilerek yasaklandı. Geçmiş nesillerin kuşkuyla yaklaştığı çevre tahribatı temelli hastalıklarsa bugün halk sağlığı gündemine girmeyi başardı. Carson (2004 [1962], s. 187) Sessiz Bahar'da bunu öngörebilmişti:

1 Zehirli bir böcek öldürücü. Bkz. (dikloro, difenil, trikloro-etan)

“Endüstri çağında doğmuş kimyasal dalgası çevremizi yutmak üzere kabarıken, en ciddi halk sağlığı sorunlarının doğasında zorlu bir değişiklik olmuştur. Sadece dünün insanlığı önlerine gelen ulusları silip süpüren çiçek, kolera ve veba belasının korkusuyla yaşardı. Artık bizim başlıca endişemiz eskiden her yerde ve her zaman hazır olan hastalık mikropları ile ilgili değil; sağlık önlemleri, daha iyi yaşama koşulları ve yeni ilaçlar bulaşıcı hastalıkları çok büyük oranda kontrol altına alabilmemizi sağladı. Günümüzde biz çevremizde pusuya yatmış farklı bir tür tehlikenin endişesi içindeyiz. Modern yaşam evrimleşirken kendi elimizle dünyamıza soktuğumuz bir tehlike. (...)”

Carson, çevre ve sağlık ilişkisini en temel noktadan, toprak üzerinde kurmuştu. Basitçe toprağa yapılan müdahaleler ve toprakta yaşanan bozulmalar, üzerinde yetişen besinlerle insan sağlığının tehdit edilmesine neden olmaktaydı. Gelişmiş teknolojik müdahaleler ve kimyasallarla toprak verimliliğinin arttırılmaya çalışılması *yeşil devrimi* ortaya çıkarmıştı. Ortaya çıkış nedeni ilk bakışta toprağın verimliliğini arttırarak ülkelerin kendi ürünlerini üretmesi ve böylece dışarıya bağımlılıklarının azalmasıydı. Oysa *yeşil devrim*, sosyal, tıbbî ve ekonomik sonuçlarına bakıldığında vadettiği şeyi sağlamamıştı. Hatta toprak verimliliği ve böcekler için ilaç kullanımını her dönemde benzer biçimde sağlık sorunlarıyla ilgili kuşkulara neden olmaya devam etmişti. Carson (2004 [1962], s.10), bununla ilgili olarak geleneksel tarım modellerinde böcek sorununun hâlihazırda çok az olduğunu, böcek sorununu yaratanın arazilerin tek bir ürüne ev sahipliği yapması ve yoğun ekim yöntemleri olduğunu belirtmişti.

Elbette II. Dünya savaşı sonrasında 20. yy. sonlarına gelindiğinde yaşanan özelleştirme girişimleri de sağlık ve çevre ilişkisinde etkili rol oynuyordu. Temel ihtiyaçlar su, enerji, ormanlar büyük şirketlerin işletmesine açılıyordu. Geleneksel tarım yöntemleri giderek terk ediliyor, yerine endüstri

bitkileri ekilmeye başlanıyordu ve bu aynı zamanda gıda güvencesizliğinin² de ortaya çıkmasına neden oluyordu. Yoksulluğun artmasıyla sonuçlanan bu süreç sosyal, ekonomik eşitsizlik kadar sağlık eşitsizliğinin de derinleşmesinin nedeniydi. Doğa, kendi dinamikleri içinde çeşitliliği barındırırken verimlilikle istenen yalnızca bir üründen alınan nicelik olmaya başlamıştı. Bu, doğanın yapmak istediğinin tam aksi yönde bir müdahale anlamına geliyordu. Doğanın çeşitliliğini basitleştirme girişimi türlerin de bir noktada yoğunlaşmasına, kendi habitatları dışında yerleşmelerine ve çeşitli hastalıkların artışına neden oluyordu. Yoğun hayvansal ve bitkisel üretimin teşviki ardında çevre kirliliği bırakıyor, tarımın yoğunlaştırılması kaynağın da yoğun olarak kullanılmasına neden oluyordu ve bu sağlıklı gıdanın kaynağının izlenmesinin önünde de engel oluşturuyordu (Atalık, 2010, s. 4).

Sonuç olarak; çevresel sorunları arttıran yoğun insan müdahalesi sağlık risklerinin daha da artmasına sebep oluyor. Yazının girişinde *Berci Kristin Çöp*

2 Türkçe’de “food security” ve “food safety” kavramları arasında “gıda güvencesi” ve “gıda güvenliği” olarak yaşanan anlam kargaşasının önüne geçmek için Ryerson Üniversitesi’nden Mustafa Koç’un “Gıda Güvencesi Neden Sorunsal Olmalı?” yazısından faydalanılarak Gıda Güvencesi Araştırmaları Merkezi (Centre for Studies in Food Security) tarafından kabul edilen sağlıklı, temiz, güvenilir gıdaya erişim ilkesini de (kabul edilebilirlik-(acceptability) barındıran gıda güvencesi (food security) kavramı kullanılmıştır.

Masalları'ndan alıntılanan bölüm ekolojik dengenin ve çevre sorunlarının sağlıkla ilişkisini de bu yönüyle ortaya koyuyor. Yoksul bir geçekundu bölgesinde çevresel koşulların; çöp yığınlarının, endüstriyel atıkların yarattığı sağlık problemlerinin yerelde aslında anlaşılabilmesi ve bir uzman yerine bölgenin en yaşlı kişisinden öneriler alınarak çözümler üretilmeye çalışılması çarpıcı şekilde anlatılıyor. Bu örneğin de gösterdiği gibi halk sağlığını, ekolojik perspektifin de içinde olduğu geniş bir sosyal konu olarak ele almak, riskleri görerek doğru önlemler alabilmenin yolunu açabilir. İnsanı içinde yaşadığı toplumun, toplumu da ekolojik sistemin bir parçası olarak görmek sorunların tespiti, önlenmesi ve önerilerde bulunulabilmesi için faydalı olabilir.

Kaynaklar

- Atalık, A. (2010). "Biyolojik Çeşitliliğin Piyasalaştırılması, Türkiye'nin GDO ile İmtihanı İ k i n c i Yeşil Devrim, Gdo'lar ve Sonrası Tufan". (Ed.Ekoloji Kolektifi) Görünmez Elin Ekolojisi, Biyogüvenlik ve GDO. Ekoloji Kolektifi ve Ziraat Mühendisleri Odası. Ankara. ss.1-21.
- Bookchin, M. (1996). Ekolojik Bir Topluma Doğru. (Çev. Abdullah Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bramwell, A. (1989). Ecology in the 20th Century. London: Yale University Press.
- Brown, N. (2002). "Robert Park and Ernest Burgess, Urban Ecology Studies, 1925" CSISS Classics. UC Santa Barbara: Center for Spatially Integrated Social Science.
- Carson, R. (2004 [1962]). Sessiz Bahar. (Çev. Çağatay Güler). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Michael, B., Colin, R. T. ve John, H. (2006). Ecology: From Individuals to Ecosystems. United States: Blackwell Publishing.
- Simonnet, D. (1990). Çevrecilik. (Çev. M. Selami Şakiroğlu). Ankara: İletişim Yayınları.
- Stokols, D. (1996). "Translating Social Ecological Theory into Guidelines for Community Health Promotion" American Journal of Health Promotion, 10(4), 282-293.
- Tekin, L. (1985). Berci Kristin Çöp Masalları. İstanbul: Adam Yayınları.